

ХОЗАРСЬКИЙ КАГАНАТ ТА МУСУЛЬМАНСЬКИЙ СВІТ У X ст.

В статті досліджується характер зв'язків Хозарського каганату з мусульманським світом у X ст. Автор звертає увагу на те, що в цей час відбувається трансформація двосторонніх зв'язків. Попередні військові конфлікти хозар з Халіфатом відходять у минуле. Більш важливе місце в хозарсько-мусульманських відносинах відтепер відіграють торгівельні контакти.

Ключові слова: Хозарський каганат, Арабський халіфат, мусульманський світ, міжнародні зв'язки.

Важливим етапом в історичному житті народів Східної Європи є період раннього середньовіччя. В цю добу регіон переживає декілька хвиль етнічних міграцій, а його населення проходить складний шлях державотворення від союзів племен до князівств і степових імперій. Першим значним державним об'єднанням регіону по праву можна вважати Хозарський каганат, що утворився в степах Прикаспія у середині VII ст. і пізніше розповсюдив свій вплив на значну частину земель сучасної України. Одним з важливіших напрямків зовнішньої політики каганату були відносини з Арабським халіфатом. Дослідженню особливостей політичних і економічних зв'язків з державами мусульманського світу на останньому етапі існування каганата присвячена наша стаття.

На межі IX–X ст. міжнародне становище Хозарського каганату було доволі складним. Протягом другої половини IX ст. відбулось послаблення політичних позицій хозар у Східній Європі зумовлене об'єднанням Русі під владою Олега, активізацією політики Візантії в регіоні і проникненням печенігів у Північне Причорномор'я. До початку X ст. Хозарія поступово стабілізує внутрішнє становище і починає відновлювати «зону впливу». Значні зміни в цей час відбуваються у відносинах Хозарії з мусульманським світом.

На межі IX–X ст. в мусульманському світі продовжується тимчасова стабілізація влади халіфів, що розпочалась після доби панування рабської гвардії (861–870). Халіфу аль-Мутадіду (892–908) вдалося повернути під безпосереднє керівництво Багдада Єгипет [15, с.579]. Саманіди, васали Багдаду, завдали поразки Сафарідам і значно зменшили їхній вплив на Іран [3, с.283–284]. Васали халіфату відновили наступ на Візантію, яка була зайнята війнами з Болгарією. У 902 р. Аглабіді закінчили підкорення візантійської Сицилії [16, с.152–53]. Мусульманські флоти нанесли декілька чуттєвих поразок візантійцям на морі [17, с.280].

Однак кризові явища в халіфаті продовжували накопичуватись. Основи халіфської влади підточувала шиїтська опозиція. Шиїтам-імамтам вдалося затвердитись в Дайлемі. На півдні Месопотамії відбулись виступи карматів, які в 899 р. заснували свою незалежну державу в Бахреїні. Повстання сирійських шиїтів (900–902) було придушене, однак його керівникові, Убайдаллаху, вдалося втекти до Тунісу, де у 910 р. він заснував свою незалежну державу і став засновником династії Фатімідів. В Закавказзі проти влади арабських намісників виступив цар Смбаг I (890–911), цар Вірменії, яка отримала незалежність від халіфату у 885 р. [8, с.133–134]

За таких умов у 901–915 рр. виник конфлікт Хозарії з мусульманськими державами - Дербентом та Ширваном. Протягом II половини IX ст. Дербентський емірат провів декілька походів проти володарів Дагестану, регіону який хозарські кагани бачили під своєю зверхністю. Відсутність ефективної відповіді хозар на ці претензії, на нашу думку, можна пов'язати з внутрішньополітичними негараздами в Хозарському каганаті, викликаними інтригами Візантії. Проте, до початку X ст. внутрішнє становище каганату стабілізувалось, що дозволило хозарам перейти в контрнаступ. У 901 р. хозари зробили спробу оволодіти Дербентом, однак були відбиті [14]. У 905 р. правитель Серіра, князівства в Дагестані, захопив в полон еміра Дербенту, однак невдовзі відпустив його [14]. У 909 та 912 рр. хозари разом з Серіром та Шанданом двічі

наносили серйозних поразок емірам Дербента та Ширвана, які при цьому потрапляли в полон [14].

Скоріш за все, саме з цією боротьбою пов'язані руські походи на Каспій у 909-915 рр. [13, 14]. Руси завдавали ударів по мусульманським володінням в регіоні, чим допомогли хозарам, через володіння яких вони потрапляли на Каспій.

Однак конфлікт, що затягнувся, не приніс Хозарії перемоги, і в той же час погрожував розривом з мусульманськими торгівельними партнерами. В самій Хозарії до 915 р. сформувалась сильна мусульманська партія, а основу армії хозарських царів складали мусульманські гвардійці – аль-арсії [13]. У 915 р. вони добилися у хозарського царя дозволу знищити руське військо, яке поверталося з походу на Каспій [13].

Події 915 р. стали визначальними для хозарсько-мусульманських відносин. У хозарській зовнішній політиці перемогли торгівельні інтереси, які вимагали тіснішого співробітництва з мусульманським світом. У 916-917 рр. хозарським політикам вдалося вирішити проблеми у відносинах з Дербентом і Ширваном. У міжособній боротьбі за трон, в Дербенті виграв претендент, якому узгоджено допомагали хозари і Саджиди, мусульманські намісники у Закавказзі. У 917 р. у Ширвані внаслідок заколоту втратив владу Алі б. Хайсам, ворог хозарів, а йому на зміну трон посів лайзаншах Абу Тахір Йазід [14].

На нашу думку, налагодження стосунків з мусульманським світом вплинуло і на результати відомої місії Ахмеда б. Фадлана. Близько 921 р. до Багдаду прибули послы правителя волзьких болгар Алмуша, васала хозар, який хотів розповсюдити у своїх володіннях мусульманство з метою звільнитись від своїх господарів [9]. Халіф аль-Муктадір (908-932), який на той час змінив аль-Мутадіда на троні в Багдаді, привітно зустрів послів і обіцяв допомогу. У 922 р. до Волзької Булгарії відправилось халіфське посольство, яке повинно було допомогти привернути місцеве населення до мусульманства і побудувати фортецю проти хозар [9]. Щоб зберегти таємницю, послы їхали через Середню Азію, де побували при дворах Саманідів та хорезмшахів [9]. Показово, що в Хорезмі, який мав тісні зв'язки з Хозарією, до халіфських послів поставились неприязно, однак пропустили далі. Прибувши до Булгарії, послы, серед яких був і Ахмед б. Фадлан, зайнялись приверненням болгарів, однак гроші на будівництво фортеці, які повинні були бути доставлені пізніше, так і не потрапили до болгарського правителя [9]. Можливо, вони були затримані мусульманськими володарями в Середній Азії, які могли бути зацікавлені в поглибленні зв'язків з Хозарським каганатом.

Події навколо місії Ахмед б. Фадлана ілюструють нам процес втрати зовнішньополітичного авторитету халіфами Багдада в правління аль-Муктадіра (908-932). Саме в ці часи виникає шийтський халіфат Фатімідів (909 р.) і Кордовський халіфат Омейядів (929 р.). Одночасно з цим можна побачити тенденцію до складання альтернативного сунітського політичного простору, який об'єднує мусульманських правителів близьких релігійно-ідеологічних поглядів з метою ефективного протистояння зовнішнім ворогам. Так, у подіях 915 р. навколо Каспію, простежується зв'язок хозарських мусульман середньоазіатського походження з Саджидами, мусульманськими правителями Вірменії та Азербайджану. Враховуючи те, що ворогами Саджидів були царі Вірменії, які були союзниками Візантії, можна припустити, що дії Саджидів та інших мусульманських правителів в Закавказзі в певних випадках могли координуватись з діями мусульманських емірів Малої Азії. Як міг працювати цей політичний механізм і його зв'язок з хозарською політикою ми можемо побачити з допомогою свідоств аль-Масуді, який описав війну Візантії проти коаліції кочовиків близько 932-934 рр.

Згідно аль-Масуді, Візантія вступили у конфлікт з чотирма кочовими племенами, серед яких в тексті чітко можна ідентифікувати печенігів, лідерів кочівницької коаліції, та угорців. Військо кочовиків у складі якого були також мусульманські купці з Хозарії, атакувало візантійську фортецю Валендер. Візантійська армія, що прибула на допомогу фортеці, мала у своєму складі загони з колишніх мусульман, що були привернені у християнство. Мусульманським купцям вдалося підбурити колишніх мусульман до зради і візантійці були розгромлені. Перемога мусульман залишила балканські володіння Візантії беззахисними. Кочовики змогли дійти до Константинополя. Війна Візантії з чотирма племенами кочовиків, що відбувалась на фоні хозарсько - візантійського протистояння, можна розцінювати, як фланговий

удар хозарсько-мусульманської дипломатії по імперії. Цей напад значно ускладнив міжнародне положення імперії. Можливо, він змусив імперію шукати підтримки Русі у боротьбі з Хозарським каганатом [12, с.91-95].

Хозарсько-візантійський конфлікт, що розпочався у першій половині 30-х рр. X ст. продовжувався до 944-945 рр. Він співпав із наступом візантійців в Малій Азії і допоміг мусульманським емірам послабити тиск на свої володіння. Не останню роль відігравав Хозарський каганат в організації походу русів на Берда'а, що відбувся у 944-945 рр. і, скоріш за все, був спрямований проти інтенсивного шіїтського наступу на Багдад. Таким чином, Хозарія, що успішно діє проти Візантії у 930-940-х рр. стає важливим союзником сунітських мусульманських держав, які формально визнають зверхність Багдаду. Це сприяє зростанню міжнародного авторитету Хозарії, що відобразилось і в відомому єврейсько-хозарському листуванні.

Ініціатором листування виступив відомий кордовський сановник та голова єврейської спільноти Іспанії Хасдай б. Шафрут. Іспанська спільнота в цей час була однією з найвпливовіших єврейських спільнот Європи і її голова був зацікавлений у встановленні тісних контактів з хозарською общиною. Спроби зв'язатися з Хозарією, Хасдай б. Шафрут робив з 945 до 955 рр., однак безуспішно [11, с.27-29]. Лише близько 956 р. його лист дійшов до адресата – хозарського царя Йосипа [11, с.29]. Лист-відповідь Хасдай б. Шафрут отримав між 957 та 961 рр. [11, 29] У цьому листі Хозарський каганат змальовано як могутню державу, що контролює значні території на межі Східної Європи та Азії. Хозарський цар Йосип вважає себе союзником Багдада і як головний напрямок політики каганату вказує захист мусульманського світу від нападів північних народів, особливо, русів [410, с.102].

Укріплення становища Хозарського каганату в середині X ст. було тимчасовим. Сунітський мусульманський світ знаходився у кризі. У 945 р. шіїти-Буїди оволоділи Багдадом і лишили політичної влади абасидських халіфів [6; 7]. У Північній Африці набирає сили шіїтський халіфат Фатімідів. У 950-960-х рр. візантійці відновили свій наступ проти сунітських еміратів Малої Азії. Таким чином, становище мусульманських союзників Хозарії швидко погіршувалось. На цьому фоні загрозливим виглядало зближення Візантії з Руссю, де правила Ольга (945-961).

Ще хозарський цар Йосип, описуючи політичну ситуацію навколо каганату на рубежі 950-960-х рр., згадує про те, що Хозарії доводиться в цей час вести війну з Руссю [10, с.102]. Більш масштабні військові дії розпочинаються з приходом до влади на Русі сина Ольги Святослава (961-972). Як відомо, Святославу вдалося нанести військової поразки Хозарському каганатові, який у 960-х рр. потрапив у міжнародну ізоляцію і ця кочова імперія припинила своє існування.

Таким чином, ми можемо констатувати, що відносини Хозарського каганату з мусульманським світом у IX–X ст. носили суперечливий характер. Розвиток міжнародної торгівлі сприяв розширенню зв'язків між двома сторонами. Політичний вплив мусульманського світу відобразився у факті існування хорезмійської гвардії при хозарському дворі. Однак мусульманський світ вступав в добу політичної нестабільності. Арабський халіфат поступово розпадається на декілька десятків політичних утворень. У цих умовах Хозарія була змушена обирати між боротьбою проти наступу ісламу і політичним співробітництвом. У X ст. друга тенденція перемогла і Хозарія в своїй міжнародній політиці починає орієнтуватись на мусульманський світ.

Список використаних джерел та літератури:

1. Артамонов М.И. История хазар / М.И. Артамонов. – Л.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1962. – 524 с
2. Багрянородный К. Об управлении империей / К. Багрянородный. – М.: Наука, 1989. – 496 с.
3. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия / В.В. Бартольд // Бартольд В.В. Соч.. – М.: Изд-во восточной литературы, 1963. – Т.1. – 760 с.
4. Васильев А.А. Византия и арабы / А.А. Васильев. – СПб., 1902. – Т.2. – Ч.2. – 220 с.
5. Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских / А.Я. Гаркави // www.vostlit.info.ru.
6. Гойштейн С.Д. Изменения на Ближнем Востоке 950–1150 гг. в свете документов каирской Генизы / С.Д. Гойштейн//Мусульманский мир, 950–1150. – М., 1981. – С.36 – 52.

7. Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века / Н. Голб, О. Прицак. – М.: Иерусалим: Гешарим, 1997. – 240 с.
8. Драсханакертци И. История Армении / И. Драсханакертци. – Ереван: АН Армянской ССР, 1986. – 344 с.
9. Ковалевский А.П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг./ А.П. Ковалевский – Харьков: Изд-во Харьковского ун-та, 1956. – 345 с.
10. Коковцов П.К. Еврейско-хазарская переписка в X в. / П.К. Коковцов. – Л.: АН СССР, 1932. – 134 с.
11. Кузовков В.В. Кордовско-хазарские отношения и международное положение Хазарского каганата в середине X в. / В.В. Кузовков // Историчні і політологічні дослідження. – Донецьк, 2001. – № 1 (5). – С.27–29.
12. Кузовков В.В. Хозарсько-візантійські відносини та війна Візантії проти коаліції кочовиків у 30-х роках X ст./ В.В. Кузовков // Сходознавство. - 2002. - № 17 – 18. – С. 91 – 95.
13. Ал - Масуди. Луга золота с рудниками драгоценных камней / Масуди // СМОМПК. – 1908. – Вып. XXXVIII. - С. 37-78.
14. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербента X–XI вв. / В.Ф. Минорский. – М.: Изд-во восточной литературы, 1963. - 242 с.
15. Мюллер А. История ислама. От доисламской истории арабов до падения династии Аббасидов / А. Мюллер. – М., 2006. – Т.1. - 911 с.
16. Продолжатель Феофана. Жизнеописание византийских царей / Продолжатель Феофана. – СПб.: Наука, 1992. - 348 с.
17. Рубель В.А. История средневекового востока: Курс лекций / В.А.Рубель. – К.: Либідь, 1997. – 464 с.

V.V. KUZOVKOV

KHAZAR KHAGANATE AND THE MUSLIM WORLD IN THE X CENTURY

The article investigates the nature of the relationship of the Khazar Khaganate to the Muslim world in the X century. The author draws attention to the fact that at this time occurred important transformation of bilateral relations. Previous military conflicts with the Caliphate Khazars recede into the past. More space in the Khazar-Muslim relations has trade relations.

Keywords: *Khazar Kaganate, Arab Caliphate, Muslim world, international relations.*

В.В. КУЗОВКОВ

ХАЗАРСКИЙ КАГАНАТ И МУСУЛЬМАНСКИЙ МИР В X ВЕКЕ

В статье исследуется характер отношений Хазарского каганата с мусульманским миром в X веке. Автор обращает внимание на то, что в это время происходит серьезная трансформация двухсторонних связей. Предыдущие военные конфликты хазар с Халифатом отходят в прошлое. Ведущее место в хазаро-мусульманских отношениях занимают торговые связи.

Ключевые слова: *Хазарский каганат, Арабский халифат, мусульманский мир, международные связи.*